

Problem questions of juvenile legal terminology

Проблемні питання ювенально-правової термінології

Mykola Veselov

Key words:

child, minor, young, age, child's rights.

Ключові слова:

дитина, неповнолітній, малолітній, вік, права дитини.

Актуальність наукового дослідження. Чітке розуміння поняття «дитина» в праві є необхідною умовою забезпечення прав, свобод та законних інтересів цієї вікової категорії суспільства, оскільки дитина є суб'єктом права, наділяється особливим правовим статусом. Проте наявність у юридичній літературі та правових джерелах, крім дитини, інших ювенально-правових термінів, таких як неповнолітній, малолітній, підліток, і відсутність єдиного підходу до їх уніфікованого розуміння як у науці, так і в нормативно-правових актах суттєво ускладнює процес нормотворчості та правозастосування у сфері забезпечення прав і свобод дітей.

Увагу цим питанням у різні часи приділяли такі вчені, як: О. Автономов, Ф. Бурлієр, І. Загарницька, Є. Колосовський, Т. Корж-Ікаєва, Н. Крестовська, Н. Лесько, Е. Мельникова, Н. Опольська, Н. Ортинська, А. Сколник, Т. Смагіна, Н. Сопубекова, Є. Филипченко, О. Чернецький та ін.

Метою статті є формування теоретично-прикладного уявлення про співвідношення основних ювенально-правових категорій та термінів.

Виклад основного матеріалу. Дитина від дорослої людини відрізняється низкою анатомо-фізіологічних та психічних особливостей, що зумовлює їх відмінності у соціальному, а також юридичному статусі. Біологічний вік дітей характеризується функціональною, морфологічною (особливостями тіла, його частин або органів) та психічною зрілістю¹. Право не лише відбиває та кодифікує цю концепцію дитинства, а й формує соціальну реальність, в якій діти і дорослі живуть своїм повсякденним життям. У межах об'єкта нашого дослідження інтерес являє юридичне розуміння того, кого ж слід вважати дитиною. При цьому для визнання правового статусу дитини остаточне значення може мати не словникове або енциклопедичне тлумачення цього слова, а лише його законодавче визначення.

Натепер вихідним критерієм визначення терміна «дитина» є вікова межа – це будь-яка фізична особа віком до 18 років. О. Чернецький зазначає, що «вік, як частковий аспект, можна зрозуміти тільки як системний феномен, коріння якого походить з біології, а сутність визначається певним рівнем соціального розвитку, типом культури і т. ін.»². Значні відмінності в швидкості, з якою різні особи проходять через стадії життєвого циклу людини, давно підкреслили очевидність необхідності критеріїв біологічного віку, які значною мірою не залежать від хронологічного віку³. Говорячи про 18 років – вік повноліття, законодавець приймає за основу лише календарний (хронологічний) вік людини, тобто період від народження, підтверджений в офіційних документах. Однак і суто формальні вікові рамки не є універсальним визначенням дитини в праві. В одному з ратифікованих Верховною Радою України міжнародних актів (набрав чинності 01.11.2008 р.) – Європейській конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, під час визначення цього ж поняття вказується значно нижчий віковий ценз: «дитина – особа будь-якого громадянства, що не має 16 років і не має права самостійно вирішувати питання щодо місця свого постійного проживання за законодавством про місце її постійного

¹ Антонік В.І., Антонік І.П., Андріанов В.Є. Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізичної культури : навчальний посібник. Київ : «Вид. дім «Професіонал», Центр учб. літ-ри, 2009. С. 8–11.

² Чернецький О.Л. Значення психологічного та вікового розвитку особи неповнолітнього як суб'єкта адміністративної відповідальності. Вісник Харківського нац. університету внутр. справ. 2007. № 36. С. 254.

³ Bourlière F. The assessment of biological age in man. Geneva : World Health Organization, 1970. P. 7–8.

проживання, про її громадянство чи за внутрішнім законодавством запитуваної держави»⁴. У Законі України «Про охорону дитинства» (ст. 1) дитина визначається як особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Подібне визначення дитини містить також і ст. 1 Конвенції про права дитини. За цивільним законодавством України повноліття особи пов'язане з її повною цивільною дієздатністю. Водночас статті 34 та 35 Цивільного кодексу України передбачають умови (юридичні факти), за якими фізична особа може набути повної цивільної дієздатності до досягнення вісімнадцятирічного віку, наприклад з 16 років. Інший бік співвідношення віку та категорії «дитина», «діти» підкреслює О. Автономов, коли каже, що вказані терміни в нормативно-правових актах застосовуються також і до осіб, що перетнули віковий рубіж повноліття (18 років)⁵. Так, згідно із Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», такими персонами вважаються особи віком від 18 до 23 років (у разі продовження навчання або до закінчення відповідних навчальних закладів), у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування (статті 1, 8).

Наявність у юридичній літературі та правових джерелах, крім дитини, таких термінів, як неповнолітній, малолітній, підліток та ін. О. Автономов пояснює тим, що вікові рамки не є універсальним визначенням дитини в праві. Вікові особливості психологічного розвитку стану людей у цьому віці, на його думку, вимагають спеціальних підходів: для кращого розуміння мотивації поведінки дитини для забезпечення її прав і свобод; в оцінці протиправних діянь дитини; у разі прийняття рішень про належні заходи в разі вчинення дитиною протиправних діянь тощо⁶. Втім, аналізуючи уявлення певних учених з питань вікової періодизації чи диференціації дитячого віку у нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного рівня, доходимо висновку про наявність суттєвих розбіжностей (іноді діаметрально протилежних) у їхніх поглядах.

Е. Мельникова стверджує, що, включивши до законів поняття неповнолітньої особи, законодавці держав і всієї міжнародної спільноти встановили юридичну межу між неповноліттям і повноліттям, створивши тим самим автономну демографічну групу людей – носіїв специфічних прав і обов'язків. Таке тактичне рішення надиктоване намаганням суспільства та держави компенсувати вікову неадаптованість (непристосованість) неповнолітніх за допомогою спеціального, підвищеного правового захисту таких осіб⁷. Визначення терміна «неповнолітній» у «Пекінських правилах» також ґрунтується на підкресленні форми притягнення цих осіб за правопорушення до відповідальності, відмінної від дорослих. При цьому поняття «неповнолітня особа» включає дитину (англ. "children") або молоду людину (англ. "young persons")⁸. О. Нікітіна вважає, що поняття «неповнолітній» – це породження національних законодавств, а тому в них можна зустріти різні його синоніми: дитина, підліток, обмежено дієздатний тощо. Це треба мати на увазі, щоб не відкинути як такі, що не стосуються неповнолітніх, ті чи інші закони або міжнародні правові акти⁹.

Низка науковців (Р. Калюжний, А. Комзюк, О. Погрібний, Н. Лесько та ін.) категорично вважають, що терміни «діти» та «неповнолітні» не є тотожними за своїм змістом. Цілком слушним виглядає і їхнє обґрунтування своєї позиції: категорія «неповнолітні» ґрунтується виключно на віковому критерії, включає в себе і осіб віком до 18 років, які не мають повної цивільної дієздатності, і тих, які набули її на підставі

⁴ Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: Міжнародний документ Ради Європи від 20.05.1980 р. (Ратифікована Законом України від 06.03.2008 р. № 135-VI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327/conv (дата звернення: 25.05.2019).

⁵ Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие. Москва : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. С. 40.

⁶ Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие. Москва : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. С. 23–39.

⁷ Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учебное пособие. 2-е изд., испр., доп. Москва : Дело, 2001. С. 7.

⁸ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/conv (дата звернення: 23.05.2019).

⁹ Ювенальная юстиция : учебное пособие / под ред. Е.М. Никитиной. С. 5–7. URL: <https://docplayer.ru/64717363-Yuvenalnaya-yusticiya-uchebnoe-posobie-pod-red-e-m-nikitinoy-predislovie.html> (дата звернення: 25.05.2019).

визначених законодавством умов^{10,11}. Але і у таборі прихильників подібної позиції не сформовано єдиного бачення цього питання.

Аналіз поглядів певної кількості вчених щодо ювенально-правових категорій дав змогу виокремити декілька основних формул їх співвідношення.

Формула 1 (Е. Мельникова, О. Автономов, Є. Филипенко, Н. Сопубекова та ін.) – дитина та неповнолітній є тотожними поняттями – особа віком до 18 років, але перше з них є збірним (узагальнюючим) поняттям.

Формула 2 (Т. Смагіна, Н. Лесько та ін.) – незважаючи на відсутність тотожності між ювенальними юридичними категоріями, у хронологічному порядку період дитинства протікає паралельно з періодом малолітства до 14 років і триває далі, а порівняно з періодом неповноліття – дитинство протікає паралельно, але може завершитися раніше (як правило, починаючи з 16 років) через обставини, передбачені у законодавстві.

Формула 3 (Н. Ортинська, Т. Корж-Ікаєва та ін.) – категорії «неповнолітній» та «дитина» не є тотожними, а можуть розглядатися лише як частина та ціле. Остання категорія послідовно розподіляється чотирнадцятирічним бар'єром на малолітніх та неповнолітніх.

Формула 4 (Н. Опольська¹²) – термін «неповнолітній» взагалі не використовується. Категорія дитинство (дитина) включає такі підгрупи, як малолітні (до 14 років), підлітки (14–16 років), особи юнацького віку (16–18 років).

Слід підкреслити, що у понятті «дитина» проявляється більш соціальна складова частина, ніж права, а в інших поняттях «малолітній», «неповнолітній» – навпаки (вони є поняттями суто юридичного характеру). О. Автономов зазначає, що неповноліття – основна юридична ознака дитини і база для ювенальної юстиції. Незважаючи на широкий спектр підходів у різних галузях права до юридичного поняття «дитина», основною її ознакою виступає неповноліття. Вчений підкреслює, що неповноліття є саме юридичним поняттям. У його основі лежать науково обґрунтовані і підтвержені практичними спостереженнями уявлення про вікові особливості людини, що проходить процеси фізичного і психічного дорослішання, а також соціалізації. Автор вважає, що завдяки введенню до юриспруденції категорії «неповноліття» була знайдена прийнятна для всіх приблизна вікова межа, після проходження якої людина юридично перестає бути дитиною¹³.

Н. Ортинська свого часу звертала увагу на проблеми понятійно-категорійного апарату у сфері правового статусу неповнолітніх, оскільки нечіткість термінів і понять спричиняє неоднозначність тлумачення нормативних актів. Вчена наголошувала на необхідності уніфікації розуміння таких категорій та понять, як дитина, малолітній та неповнолітній у законодавчій системі всіх галузей права¹⁴. Проте така пропозиція залишається лише побажанням. Переглядаючи численні правові норми, які стосуються дітей, бачимо чимало прикладів диференціації правового статусу цієї категорії учасників правовідносин залежно від віку, відповідно і вжиття певної термінології.

Так, у нормах Кримінального кодексу України (далі – КК України) законодавець одночасно вживає такі терміни, як «дитина», «малолітня дитина», «неповнолітній», хоча тлумачення цим поняттям вказаний правовий акт не надає. Приміром, скоєння злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66), а скоєння злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини (у цьому прикладі наочно демонструється, що ці терміни не можуть бути синонімами), навпаки, є обставинами, які обтяжують покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67). Норми Особливої частини КК України містять такі склади злочинів, як «Експлуатація дітей» (ст. 150), «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» (ст. 166) тощо. Аналізуючи норми законодавства про кримінальну відповідальність, можна

¹⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення : наук.-практ. комент. / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. Київ : Правова єдність, 2008. С. 26.

¹¹ Лесько Н.В. Адміністративно-правова діяльність органів і служб у справах дітей щодо профілактики правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2013. С. 14.

¹² Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2010. С. 13.

¹³ Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие. Москва : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. С. 41.

¹⁴ Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. С. 18–19.

припустити, що термін «неповнолітній» у цій галузі права має двояке значення: загальне – там, де законодавець згадує лише про неповнолітню особу, він має на увазі всю вікову категорію осіб до 18 років (до речі, коли в КК України йдеться про дитину, слід розуміти саме цю вікову групу); спеціальне – там, де термін «неповнолітній» згадується разом із терміном «малолітній» через сполучники «та» («або»), це стосується осіб віком від 14 до 18 років. У тих випадках, де необхідно диференціювати особу залежно від віку і він не збігається з віковими межами малолітства, законодавець використовує термін «неповнолітня особа з такого-то віку», наприклад, «покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку...» (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України). Така закономірність простежується і в деяких інших галузях права.

Визначення понять «малолітня особа» (дитина до досягнення нею 14 років) та «неповнолітня особа» (малолітня особа, а також дитина віком від 14 до 18 років) надається і у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) (пп. 11, 12 ч. 1 ст. 3). Відповідно, за кримінально-процесуальним законодавством неповнолітньою є особа від народження до 18 років, оскільки цей термін включає і малолітню дитину. З норм КПК України можна навести приклади, коли законодавець, застосовуючи термін «неповнолітній», фактично має на увазі весь період дитинства (наприклад, залучення законного представника потерпілого у кримінальному провадженні передбачається, «якщо потерпілим є неповнолітня особа...» – ст. 59 КПК України), а інколи розподіляє ці категорії і називає їх самостійно (наприклад, ст. 226 «Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи»). У кримінально-процесуальній галузі права ще слід звернути увагу на таку підкатегорію, як «неповнолітні, які не досягли віку кримінальної відповідальності» – особи, які після досягнення 11 віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (14–16 років), вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК України (ст. 498 КПК України). Згідно з чинним законодавством України, вказаний віковий період є підставою застосування до таких осіб примусових заходів виховного характеру. Крім того, зацікавленість цим віком має знаходити відтворення і в нормативних актах адміністративно-правового характеру, оскільки цей період дитинства вимагає підвищеного превентивного впливу, соціального захисту та підтримки, навчання, виховання тощо.

Цивільне право та цивільно-процесуальне право дає визначення термінів «малолітня особа» та «неповнолітня особа» через ті ж самі вікові періоди, пов'язуючи їх з частковою та неповною цивільною (цивільно-процесуальною) дієздатністю фізичної особи, але категорія «неповнолітніх» чітко відокремлена віком від 14 до 18 років. На відміну від кримінального, у цивільному судочинстві неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому законодавством, надано повну цивільну дієздатність, набуває також і цивільної процесуальної дієздатності до настання 18 років. Сімейний кодекс України оперує такими термінами, як «дитина» (від народження до повноліття), «малолітня дитина» (до 14 років) та «неповнолітня дитина» (від 14 до 18 років). Кодекс законів про працю України неповнолітнього визначає як особу, що не досягла 18 років.

Що стосується застосування цих термінів у правових актах адміністративно-правового характеру, то ситуація видається ще більш складною для чіткого розуміння. Більшість законів, які регулюють окремі аспекти забезпечення прав дитини, у своїх нормах переважно містять саме цей термін. Законодавство дає визначення термінам «дитина-сирота», «діти, позбавлені батьківського піклування», «діти-вихованці», «прийомні діти» тощо.

У 2007 році у тексті Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (крім статей 6 і 10) слово «неповнолітні» в усіх відмінках було замінено словом «діти». У Законі України «Про охорону дитинства» у більшості норм застосовуються терміни «діти», «дитина». Але поряд із цим у статтях 33 та 34 там, де об'єктом правового регулювання є відносини з приводу обмеження (на підставах та в порядку, встановлених законом) прав особи на свободу та особисту недоторканість, законодавець використовує термін «неповнолітній», чергуючи його з терміном «дитина», як взаємозамінні. У тексті Кодексу України про адміністративні правопорушення також одночасно зустрічаються поняття «неповнолітній» та «дитина». Але можна підкреслити певну закономірність: у випадках, пов'язаних з адміністративною відповідальністю, законодавець традиційно використовує термін «неповнолітній», під яким у провадженнях щодо адміністративних правопорушень має на увазі осіб віком від 16 до 18 років (ст. 13). Водночас і такий підхід не усуває всіх суперечностей під час уніфікованого розуміння одного і того самого терміна навіть у межах єдиного закону.

Таким чином, уявлення про ювенальну термінологію у різних галузях права є дуже розмитим. Навіть у сфері регулювання споріднених правовідносин, як ми бачимо, немає уніфікованої визначеності. Це

викликає складності, оскільки забезпечення прав дитини, як зазначалося, є діяльністю комплексною, яка заснована на міжгалузевому правовому регулюванні.

Висновки. Підбиваючи підсумки наведеному, нами були зроблені такі умовиводи. По-перше, у юридичній науці відсутнє єдине концептуальне усвідомлення змісту та співвідношення ювенально-правових термінів, таких як «дитина», «неповнолітній», а наявні погляди на це питання є подекуди суперечливими. По-друге, такий стан справ багато у чому зумовлений розмитістю визначень та відсутністю уніфікації ювенально-правової термінології у нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного права. По-третє, за загальним юридичним визначенням дитиною є особа від народження до набуття нею повноліття (18 років). У такому контексті розуміння «дитини» є тотожним терміну «неповнолітня особа» (у загальному значенні) та включає в себе й інші ювенально-правові терміни: «новонароджена дитина», «малолітній», «малолітня дитина», зокрема і «неповнолітній» (у спеціальному значенні), там, де цей вік прямо зумовлений іншими віковими межами. По-четверте, в нормативних актах адміністративно-правового характеру превалює переважно застосування терміна «дитина», а термін «неповнолітній» вживається, як правило, у питаннях притягнення осіб, які не досягли повноліття, до юридичної відповідальності, зокрема адміністративної. По-п'яте, включення в окремих випадках до категорії «діти» осіб, вік яких виходить за межі повноліття (наприклад, до 23 років), не прирівнює цих осіб у правовому статусі до дітей (неповнолітніх осіб), а лише поширює на них окремі права чи гарантії, передбачені тим нормативно-правовим актом, який встановлює такий виняток. І навпаки, набуття дитиною у передбачених законом випадках статусу дорослої особи (повної цивільної, сімейної чи цивільно-процесуальної дієздатності) до настання повноліття не позбавляє її гарантій та правового статусу дитини в усіх без винятку правовідносинах. По-шосте, урахування біологічних, соціальних та психологічних вікових особливостей дитини в різні періоди її дорослішання є основою субсидіарного підходу в нормативному визначенні правового статусу дитини, а також створенні окремої системи правосуддя щодо дітей і зумовлюють інше (відмінне від повнолітніх) поводження з дітьми під час забезпечення їхніх прав і свобод.

Отримані в цій статті результати створюють теоретичне та прикладне підґрунтя для подальшого удосконалення ювенально-правової термінології. Деякі положення висновків можна цілком вважати вихідними засадами для подальшого, більш глибокого аналізу правових актів, що регулюють ювенально-правові відносини, зокрема у сфері публічного управління (адміністрування) щодо окремих аспектів ювенальної юстиції.

Анотація

У статті констатовано, що наявність у юридичній літературі та правових джерелах, крім дитини, інших ювенально-правових термінів, таких як неповнолітній, малолітній, підліток, і відсутність єдиного підходу до їх уніфікованого розуміння як у науці, так і в нормативно-правових актах суттєво ускладнює процес нормотворчості та правозастосування щодо забезпечення прав і свобод дітей. Сформовано уявлення про співвідношення вказаних категорій та термінів. В авторському баченні поняття «дитина» є тотожним терміну «неповнолітня особа». Крім того, зроблено припущення, що термін «неповнолітній» має двояке значення: загальне та спеціальне.

Summary

The article states that the presence in legal literature and legal sources other than a child of other juvenile-legal terms, such as a minor, young, teenager and the lack of a unified approach in their unified understanding in both science and regulatory acts, significantly complicates the process rule making and law enforcement to ensure the rights and freedoms of children. Formed the idea of the relationship between these categories and terms. In the author's vision, the concept of "child" is identical to the term "minor". In addition, it has been suggested that the term "minor" has a dual meaning: general and special.

Використана література:

1. Антонік В.І., Антонік І.П., Андріанов В.Є. *Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізичної культури* : навчальний посібник. Київ : «Вид. дім «Професіонал», Центр учб. літ-ри, 2009. 336 с.
2. Чернецький О.Л. Значення психологічного та вікового розвитку особи неповнолітнього як суб'єкта адміністративної відповідальності. *Вісник Харківського нац. університету внутр. справ*. 2007. № 36. С. 251–258.
3. Bourlière F. *The assessment of biological age in man*. Geneva : World Health Organization, 1970. 67 p.
4. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: Міжнародний документ Ради Європи від 20.05.1980 р. (Ратифікована Законом України від 06.03.2008 р. № 135-VI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327/conv (дата звернення: 25.05.2019).
5. Автономов А.С. *Ювенальная юстиция : учебное пособие*. Москва : Рос. благодтв. фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. 186 с.
6. Мельникова Э.Б. *Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии* : учебное пособие. 2-е изд., испр., доп. Москва : Дело, 2001. 272 с.
7. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/conv (дата звернення: 23.05.2019).
8. *Ювенальная юстиция: учебное пособие* / под ред. Е.М. Никитиной. URL: <https://docplayer.ru/64717363-Yuvenalnaya-yusticiya-uchebnoe-posobie-pod-red-e-m-nikitinoy-predislovie.html> (дата звернення: 25.05.2019).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. комент. / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. Київ : Правова єдність, 2008. 655 с.
10. Лесько Н.В. *Адміністративно-правова діяльність органів і служб у справах дітей щодо профілактики правопорушень* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2013. 226 с.
11. Опольська Н.М. *Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект)* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 24 с.
12. Ортинська Н.В. *Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження* : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 39 с.

Mykola Veselov,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines
Kryvyi Rih Faculty of National University "Odesa Law Academy"*